

сійного становлення майбутніх фахівців (і зокрема психологів) беззаперечно переконує нас у тому, що цей процес потребує розробки цілого комплексу емпірико-дидактичних корелятивів, які виступатимуть одночасно не лише орієнтирами, а й індикаторами їх професійної підготовки. Створення такої орієнтованої основи (чи, правильніше, динамічної моделі) професійного становлення майбутнього психолога – це предмет подальших наукових досліджень, результат яких повинен бути чітко представлений не лише в Державному стандарті вищої освіти, а й рефлексивно відображений у «професійному «Я» кожного студента, який свідомо обрав свій фах.

1. Балл Г. А. Психологическое содержание личностной свободы: сущность и составляющие / Г. А. Балл // Психологический журнал. – 1997. – Т. 18, № 5. – С. 7–19.
2. Белей М. Д. Фахові орієнтири майбутніх психологів у контексті їх «професійного Я» / М. Д. Белей, Л. Л. Жердецька // Матеріали науково-практичної конференції. – Івано-Франківськ, 2007. – С. 38–45.
3. Гальперин П. Я. Введение в психологию / П. Я. Гальперин. – М. : Книжный дом «Университет», 1999. – 332 с.
4. Гессен С. И. Основы педагогики : Введение в прикладную философию / С. И. Гессен. – М. : Школа-Пресс, 1995. – 448 с.
5. Головаха Е. И. Психология человеческого взаимопонимания / Е. И. Головаха, Н. В. Панина. – К. : Политиздат Украины, 1989. – 189 с.
6. Любимова Г. Ю. О современных проблемах отечественного профессионализма / Г. Ю. Любимова, Л. В. Паутов, С. К. Проскурина // Вестник Московского университета. Серия 14 : Психология, 1996. – № 1. – С. 3–11.
7. Маркова А. К. Психология профессионализма / А. К. Маркова. – М. : Международный гуманитарный фонд «Знание», 1996. – 308 с.
8. Миллс Р. Властвующая элита / Р. Миллс. – М. : Иностранная литература, 1959. – С. 45–46.
9. Обухова Л. Ф. Возрастная психология / Л. Ф. Обухова. – М. : Российское педагогическое агентство, 1996. – 374 с.

УДК К159.9.37.036-053.88

Лариса Гончарова

ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ДОСЛІДЖЕННЯ ТВОРЧОЇ АКТИВНОСТІ ЛЮДЕЙ ПОХИЛОГО ВІКУ

Статтю присвячено розгляду психологічних особливостей дослідження творчої активності людей похилого віку. Нагальність дослідження визначається тим, що питання творчого розвитку в похилому віці є актуальним та недостатньо розкритим. У зв'язку з цим розвиток людей похилого віку є одним з найменш визначених понять психологічної науки. У статті виявлено зміст основних підходів до вивчення творчого розвитку в похилому віці. Результатом теоретичного дослідження стало виокремлення основних підходів дослідження розвитку в похилому віці та визначення напрямів розвитку творчої активності особистості в похилому віці. Також виявлено можливість дослідження творчої активності людей похилого віку в межах суб'єктного підходу.

Ключові слова: розвиток, активність, похилий вік.

The article is devoted to psychological of creative. The aim of our study has methodological model activity of people with the help of leading modeling techniques of psychological processes. The result of our study was psychological factors methodological creative. The theoretical research in concluded that the creative activity. The external psychological factors of creative activity and open dialogic nature of contacts with the environment. The rizults of our stady was the isolation of the main approaches to the study of creative activity and the concepts of the creative activity.

Keywords: *psychological, creative activity, activity.*

Постановка проблеми. Різні аспекти дослідження проблеми розвитку творчої активності особистості розглядаються в працях Б.Ананьєва, Д.Богоявленської, Л.Виготського, Дж.Гілфорда, В.Дружиніна, С.Максименка, Я.Пономарьова та багатьох інших [2; 9]. У різних наукових поглядах на творчу активність особистості простежуються певні загальні риси, такі як розуміння її як складної якості особистості з акцентуванням уваги на ініціативі творчого суб'єкта та неповторного індивідуального образу, пошуків і відкриття нового. Разом із тим багато невирішених проблем психології творчості залишається в межах вікової та педагогічної психології, як-от питання походження, структури й розвитку активності людей похилого віку, діагностики особливостей креативності особистості на різних етапах онтогенезу, проблеми педагогічного керування творчим процесом, індивідуального підходу до розвитку активності в похилому віці та багато інших. Актуальність теми дослідження пов'язана із сучасними уявленнями про неперервність процесу розвитку особистості протягом усього життя.

Питання розвитку в похилому віці досліджували такі науковці як Л.Анциферова, Г.Крайг, О.Краснова, А.Лідерс, Є.Чуєва, А.Филозоп, М.Єрмолаєва, Н.Єрмак та ін.) [1; 9; 11]. Останні розробки в цьому напрямі О.Березіна, В.Наумова, Н.Єрмак та ін. [1; 6; 8] розкривають питання особистісного потенціалу літньої людини та її життєвих ресурсів, але питання творчого розвитку в похилому віці залишається малорозкритим. Тому нагальним є розгляд питання творчої активності людей похилого віку та підходів до її дослідження. Тож **метою** статті є визначення психологічних особливостей творчої активності особистості в похилому віці.

Виклад основного матеріалу. У сучасному світі, завдяки збільшенню тривалості життя, постає питання безперервності розвитку особистості протягом життя та можливостей особистісного розвитку людини похилого віку, затребуваності її трудових й особистісних ресурсів та вияву її особистісної і творчої активності (Л.Анциферова; Є.Рибалко; М.Єрмолаєва; А.Лідерс; В.Дружинін; Е.Чуєва; О.Краснова; О.Березіна; В.Наумова) [6; 9; 11]. У психологічній науці проблема розвитку в період похилого віку розглядається за двома напрямками: перший підхід розглядає період пізньої зрілості як період компенсації й адаптації (О.Краснова; А.Лідерс; М.Єрмолаєва; П.Балтес; і др.) [1]; другий передбачає наявність потенціалу прогресивного розвитку в похилому віці (В.Франкл, Б.Ананьєв, Л.Анциферова, М.Єрмолаєва, О.Березіна; і др.) [6; 11].

В.Фролькіс [6; 11] довів, що старіння є внутрішньопротирічним процесом, де поряд із виникненням механізмів порушення обміну речовин та функцій

організму також протікають процеси мобілізації важливих пристосувальних механізмів антистаріння, що сприяють адаптації життєдіяльності організму як вітаукт, направлені на стабілізацію його життєздатності, збільшення активності і тривалості життя [6]. Н.Александрова [9] доводить, що такі поняття, як «зворотний розвиток», «інволюція» не відповідають самій природі процесу старіння. Б.Ананьев [2] показав гетерохронність людини як результат незбігання в часі настання зрілості індивіда, особистості й суб'єкта [2, с.91].

Індивідуальність і варіативність старіння, наявність механізмів спротиву тотальній інволюції в період похилого віку зумовлюють вірогідність неперервності процесу розвитку протягом життя (К.Абульханова-Славська, Л.Анциферова, А.Асмолов, О.Бодальов, Е.Еріксон, П.Балтес і др.) [1; 11]. В.Пряжников [6; 11] визначає соціальну ситуацію розвитку людей похилого віку та їх провідну діяльність як «пошук себе» в новій якості, пробу своїх сил у різних видах діяльності – це самовизначення методом «проб і помилок»; знаходження нових контактів у суспільній чи тривалій професійній діяльності, у дозвіллевих захопленнях пенсіонери змінюють одне захоплення іншим, спростовуючи уяви про їх «ригидність»: вони досі продовжують шукати себе, шукати сенси в різних діяльностях згідно з принципом: «Поки я роблю хоч щось корисне для оточуючих, я існую і потребую до себе поваги» [11, с.132].

Одним з основних напрямів у психології старості є психологія розвитку (В.Франкл, Е.Еріксон, К.Юнг) [1; 11]. К.Юнг [1] у похилому віці вбачає нові можливості для саморозвитку, тому що не треба встановлювати стільки зовнішніх зв'язків для форсованої соціалізації, а людина поглинута внутрішньою роботою самопізнання (самореалізації), котру науковець назвав «індивідуацією».

Дослідження джерел розвитку особистості в похилому віці (В.Франкл; К.Альбуханова-Славська, Л.Анциферова, А.Лідерс, Е.Еріксон та ін.) [1; 6] вказує, що визнання старіючою людиною домінування власної ролі в активному формуванні свого життя є підґрунтям прогресивної життєвої позиції. Л.Анциферова [4] сформулювала кілька положень відносно розвитку особистості періоду похилого віку, які засновано на ідеї одночасного зниження психічних можливостей та їх збагачення: «інволюційні зміни співвідносяться з новоутвореннями прогресивного характеру, направлені на подолання деструктивних явищ геронтогенезу й досягнення нового рівня самовтілення особистості у світі» [4, с.89], а наявність здібностей і навичок адекватно співвідносити зовнішні умови з власними домаганнями, цілями та мотивами, усвідомлення й прийняття сформованої системи цінностей власного життя дозволяють особистості в похилому віці вести самостійне, активне, відповідальне й наповнене смыслом життя.

Активна позиція самоорганізації й творчої реалізації взаємовідносин зі світом і собою розглядається в психології як прояв суб'єктного підходу, де суб'єкт – «творець», що має здібність до творчого перетворення обставин відповідно до ситуативних і власних творчих можливостей, що цілеспрямовано й оптимально використовує власні творчі особистісні ресурси для вирішення нових невизначених життєвих задач (А.Брушлинський, В.Слободчиков, Є.Ісаєв,

Б.Ананьєв, В.Петровський, С.Рубинштейн, Л.Анциферова, К.Абульханова-Славська, А.Деркач, Е.Сайко, М.Єрмолаєва та ін.) [1; 3]. Дослідження проблеми становлення суб'єктності в онтогенезі свідчить про розвиток суб'єктності протягом усього життя, де на кожному етапі онтогенезу суб'єктність конкретно задана системою смислів і цінностей, особливостями «Я-образу», рівнем розвитку рефлексії, контролю, характером ініціативи, відповідальності, саморозвитку й творчого самовираження (В.Слободчиков, Е.Сайко, М.Єрмолаєва, Е.Еріксон) [1; 4].

Е.Еріксон вважає основною проблемою похилого віку розуміння й прийняття старіючим свого «Я» в усіх його проявах, що втілюються завдяки розв'язанню задач розвитку, котрі відносяться до соціальних взаємодій, що називається генеративністю. Коли попередні задачі розвитку вирішено [1], то люди похилого віку здатні просуватися до наступної задачі, якою для такого віку є *розвиток еґо-інтеґрації, що включає рефлексію і самопроявлення*. За позитивних результатів цього процесу всі «Я-компоненти» можуть бути прийняті як інтегровані, тобто еґо-інтеґрацію завершено [1], а негативний результат процесу викликає настання депресії, відчай. «Я-образ» є результатом і передумовою розвитку особистісної ідентичності людини на всіх його вікових етапах, а досягнення ідентичності для людини, на думку дослідників, пов'язано з почуттям цілісності власного «Я» [1], де розгорнутість і збереження ідентичності – це сенс життєвого шляху людини.

Н.Александрова [1] *суб'єктність* розглядає як процес самовизначення людини похилого віку шляхом актуалізації смислу життя, осмислення та зміни «Я-образу», і, можливо, пошуку нової ідентичності. Вчена виявила, що *суб'єктність людини похилого віку інтегрує в себе переживання ідентичності, збереженість функцій контролю, стійкість і варіативність «Я-образу» і самоприйняття*. Індивідуальність старості складає вираженість даних компонентів особистості, а характер і зміст суб'єктності людини в період похилого віку зумовлює прийняття й суб'єктивні переживання власної старості, внаслідок чого формується спосіб індивідуальної організації життєдіяльності, котрий «відповідає якостям особистості, її ставленню до діяльності і потреб, об'єктивних характеристик цього виду діяльності» [1, с.36].

П.Балтес [11] розглядає життєву компетенцію, знання фактів і стратегій прожитого життя як механізм, що корегує і підтримує відносно стабільну позицію особистості, що дозволяє людині похилого віку творчо використовувати можливості, сформовані життям. Дослідження Є.Чуєвої [9] свідчать, що в період похилого віку подальша інтеґрація особистісних структур є показником конструктивності (прогресивності) розвитку особистості й зумовлює перехід на новий виток особистісного розвитку.

Проблему можливого розвитку особистості в межах суб'єктного підходу відображено в роботах А.Деркача і Е.Сайко [8], де розглядаються взаємопов'язані процеси саморозвитку й самореалізації як складові складного, об'єктивно втілюваного процесу розвитку суб'єкта. Саморозвиток [8] пов'язано з об'єктивно закладеним у людині прагненням, потребою, необхідністю само-

пізнати, самозрозуміти, самоусвідомити, а самореалізація має іншу спрямованість, передбачаючи об'єктивно закладену в індивіді, як суб'єкті, потребу, необхідність, здатність увійти в соціальний світ шляхом самоактуалізації чи самовтілення.

Самореалізований «вихід людини в соціум і потреба представити себе в ньому у творчій дієвості є способом накопичення суб'єктного потенціалу активності» [8, с.45]. Дослідники [8] вважають саморозвиток і самореалізацію завжди взаємопов'язаними: без саморозвитку самореалізація виявляється стихійною й безплідною, тоді як самореалізація мотивує саморозвиток. При цьому на кожному етапі життєвого шляху лише певний рівень саморозвитку в розвитку індивіда забезпечує актуалізацію здатності його самореалізації [8]. Сутність розвитку особистості полягає в оволодінні відповідними соціальними ролями на все вищому рівні реалізації своїх здібностей [2].

У психології не достатньо вивчене усвідомлення особистістю похилого віку потреби у творчій реалізації особистісного досвіду взаємин зі світом, набутого на попередніх етапах життя. Окремі дослідники розглядають такий досвід як особистісний ресурс (Л.Анциферова, М.Єрмолаєва, В.Наумова, Е.Еріксон) [9] або особистісний потенціал (Д.Леонтьєв, 2010) [1]. При цьому на етапі похилого віку використання набутого особистісного ресурсу ускладнено переживанням наростаючої беспорядності, невизначеності й зниженням рівня рефлексивності, а через уповільнення фізіологічних і психічних процесів існує нагальна потреба збереження повноцінного функціонування загального механізму психіки, виокремленого С.Максименком [6], а саме – опредметнення, яке являє собою форму власне творчої активності.

Тому, на нашу думку, у похилому віці надбання сенсу життя, переживання його цінності й унікальності, осмислення й усвідомлювання величезного життєвого досвіду: стосунків зі світом, самопізнання, саморегуляції, самоорганізації та неповторності й екзистенційної кінченості пройденого життєвого шляху спонукають людину похилого віку до розвитку творчої активності як подальшої творчої самореалізації. Дослідники (Л.Анциферова, Л.Рудкевич, А.Деркач, Е.Сайко та ін.) [9] розглядають самоорганізацію як перетворювальну, трансформуючу здатність, рушійну силу до формування такої системи уявлень своїх творчих можливостей соціумові, котра дозволяє досягти найвищих результатів самореалізації в ролі суб'єкта свого життя й підійти до нового рівня саморозвитку, що, по суті, як вважає В.Наумова [9], являє собою акмеологічний аспект творчого розвитку людини.

Н.Шахматов [11, с.32] вважає, що тиражування свого досвіду, плодів своєї життєвої мудрості робить людину похилого віку значимою для суспільства (хоч з власної точки зору), чим забезпечує збереженість і його зв'язків з суспільством, і самого почуття соціальної належності до суспільства. Спектр таких соціально значимих видів діяльності може бути достатньо широким: продовження професійної діяльності, написання мемуарів, виховання онуків, викладання та інші справи, до яких завжди тягнулася душа. Головне тут [11, с.33], – «момент творчості, котрий дозволяє не тільки підвищити якість життя, але й збільшити його тривалість». Саме цей вид провідної діяльності забезпечує в старості

внутрішню інтегрованість, необхідні соціальні зв'язки, відволікає від нав'язливих думок про здоров'я, укріплює почуття власної гідності, дозволяє підтримувати переважно хороші й теплі стосунки з оточуючими [11].

Уява про життя в старості як про повноцінне визначається встановленим до цього часу характером діяльності, задоволеність якою є суттєвим моментом [11]. Перевага старості знаходить своє вираження в тому, що форма і вид зайнятості вибираються самою людиною: уся справа в тому, щоб у старості було це бажання вибирати, а форма й характер зайнятості мають другорядне значення й можуть бути найрізноманітнішими; прагнення до діяльності й зайнятості – це те, що наповнює життя в старості життям [11].

У старості виникає здатність до узагальнення надзвичайно багатостороннього, широкорозгорнутого й усезростаючого досвіду та може піднести людину на таку висоту духу й таку високу точку огляду, де всі буденні проблеми не досягають і слабого наближення до дальніх горизонтів життя [11]. Почуття, що ти потрібний іншим людям вважається найважливішою умовою задоволеності в старості, а свобода, що з'явилась у постпенсійний період у результаті звільнення від професійних і сімейних обов'язків, використовується для *самостійного планування* свого життя [11, с.61] «відповідно колишніх, теперішніх інтересів, прив'язаностей та особистих устремлінь». Дослідження К.Страшникової і М.Тулчинського [11] довели, що одним із проявів процесу реституціалізації в старості формування мотиву діяльності з естетичною направленістю.

О.Березіна [6] виявила, що за «правильного» підходу до старіння пізня дорослість може стати періодом розвитку й творчого розквіту, де збереженню високої життєздатності й працездатності людини в похилому віці сприяють: рівень освіченості, рід занять, зрілість особистості та ін. Багато чоловіків і жінок, що досягли пенсійного віку, показують високу збереженість здоров'я й інтелектуально-мнестичних функцій [6], а під час вивчення творчої активності осіб похилого віку [6] виявлено, що потребу в самовираженні (писати вірші, малювати, щось вивчати тощо) відчуває 74% людей. Науковець [6] дійшла висновку, що творчий розвиток особистості в період пізньої дорослості приводить до активізації адаптаційних механізмів особистості й зниження впливу негативних чинників на процеси старіння, а творча активність з віком нікуди не зникає, а лише по-іншому формовивляється.

Як вважають дослідники [5; 6; 9], творчу продуктивність проявляють до глибокої старості люди, які зберегли вільнодумство, незалежність поглядів, тобто якості, притаманні юності, зберігаючи високу критичність стосовно своїх праць, а в структурі їх здібностей оптимально сполучаються здібність до творчості з рефлексивним інтелектом [3; 11].

В.Рудькевич та О.Рибалко [11] виявили, що чим вищий рівень творчої активності особистості, тим менша її самореалізація, пов'язана з віком, і залежить від комплексу психофізіологічних властивостей особистості, віддзеркалюючи наявність *креативності* в особистості. Однак творчі прояви людей похилого віку можливі, на думку більшості дослідників, за певних умов, де умовами успішної самореалізації людей похилого віку Л.Анциферова [4] вва-

жає внутрішню потребу бути зайнятим; конструктивну психологічну установку та довіру до інших; адекватне сприйняття теперішнього; оптимальне ставлення до майбутнього; відносно різносторонні інтереси, направлені на себе й на інших; позитивне розв'язання задач пройдених етапів життя; життєвий досвід; мудрість; психологічну незалежність; здатність і потребу до соціальних контактів.

Висновки. Аналіз проведених досліджень дозволив дійти висновку, що творча активність з віком не зникає, а певним чином трансформується й може по-різному формуватись, віддзеркалюючи рівень суб'єктності, збереженість особистісного ресурсу та наявність креативності в особистості, коли сучасність породжує потребу пошуку нових можливостей творчого розвитку людей похилого віку через актуалізацію накопиченого досвіду й досягнень особистості на попередніх етапах онтогенезу. Своєчасна та адекватна мобілізація з подальшою реалізацією ресурсів особистості слугує чинником подальшого творчого розвитку особистості в похилому віці, визначаючи напрями прогресивних чи адаптивних стратегій старіння з відповідним переструктуруванням життєдіяльності у творчу активність власного життя.

1. Александрова Н. Х. Особенности субъектности человека на поздних этапах онтогенеза : дис. ... д-ра психол. наук: 19.00.13 / А. Н. Христова. – М., 2000. – 212 с.
2. Ананьев Б. Г. Задачи психологии искусства / Б. Г. Ананьев // Художественное творчество : сборник. – Л. : Наука, 1982. – С. 236–242.
3. Аникина В. Г. Психотехническая модель рефлексии: теоретические основания и описание / В. Г. Аникина // Психологический журнал. – 2010. – Т. 31, № 6. – С. 50–56.
4. Анцыферова Л. И. Психология старости: особенности развития психологии личности в период поздней зрелости / Л. И. Анцыферова // Психологический журнал. – 2001. – Т. 22, № 3. – С. 86–99.
5. Архипова О. В. Обучение как условие успешной адаптации пожилых людей в стационарных условиях : дисс. ... канд. психол. наук : 19.00.07 / Архипова Оксана Владимировна. – М., 2011. – 252 с.
6. Березина О. О. Индивидуально-психологические чинники особистісного розвитку в період геронтогенезу : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. психол. наук : спец. 19.00.07 «Педагогічна та вікова психологія» / О. О. Березина. – К. : 2012. – 19 с.
7. Брушлинский А. В. Проблема субъекта в психологической науке / А. В. Брушлинский // Психологический журнал. – 1993. – № 6 – С. 137–146.
8. Деркач А. А. Деятельность как основание акмеологического развития субъекта и надситуативная активность субъекта как действенный фактор её развития / А. А. Деркач, Е. В. Сайко // Мир психологии : научн.-публицист. вестник. – М., 2008. – № 2. – С. 193–204.
9. Наумова В. А. Оптимизация личностного ресурса на этапе поздней зрелости : дис. ... канд. психол. наук : 19.00.13 / В. А. Наумова. – П.-Камчатский, 2013. – 209 с.
10. Слободчиков В. И. Психология развития человека / В. И. Слободчиков, Е. И. Исаев. – М. : Эксмо, 2000. – 347 с.
11. Шахматов Н. Ф. Психическое старение: счастливое и болезненное / Н. Ф. Шахматов. – М. : Медицина, 1996. – 304 с.